

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Paul Magdalino
Καθηγητής Βυζαντινής Ιστορίας, Πανεπιστήμιο St. Andrews, Σκωτία

Ο χρόνος του σύμπαντος στο Βυζάντιο ήταν χριστιανικός χρόνος και το πλήρωμα του χρόνου αναμενόταν με την "συντέλειαν τού αἰώνων", κατά τη Δευτέρα Παρουσία του Χριστού. Ίσως ορισμένοι διανοούμενοι να γοητεύονταν από την αρχαία κοσμολογία ενός επ' ἄπειρον ανακυκλώμενου σύμπαντος, μέσα στο οποίο η ώλη ήταν συν-αιώνια με τη θεότητα. Αν συνέβαινε αυτό, κρατούνταν αυτές τις σκέψεις τους για τον εαυτό τους. Για τους επισήμους σκοπούς και, πιθανότατα, για τη μέγιστη πλειονότητα των πιστών της Ορθοδοξίας, ο χρόνος ήταν γραμμικός και όχι κυκλικός, και ο κόσμος είχε καθορισμένη αρχή και καθορισμένο τέλος. Στην αρχή ο Θεός δημιούργησε τον ουρανό και τη γη. Στα τέλος, ουρανός και γη θα εξέλειπαν και θα ακολουθούσε μια νέα και τέλεια δημιουργία. Το άλφα προϋπέθετε το ωμέγα, η αρχή προεικόνιζε τα τέλος, σε ένα θεϊκό σχέδιο, το οποίο εκτυλιστούν στην ιστορία και είχε πλήρως αποκαλυφθεί με την πρώτη, ένασκητη παρουσία του Χριστού του Λόγου.

Η χρονολογία της Δημιουργίας μπορούσε να υπολογισθεί με κάποια ακρίβεια, όπως και έγινε –αν και όχι χωρίς κάποιο βαθμό διαφωνίας–, με βάση δεδομένα που παρείχε η Παλαιά Διαθήκη, τα οποία συμπλήρωνταν από αιγυπτιακές, βασιλωνιακές, περσικές και ελληνικές παραδόσεις σχετικές με γεγονότα που επηρέαζαν την ιστορία των Εβραίων. Από τις διάφορες χρονολογίες που προσέφερνταν κατά την 'Υστερη Αρχαιότητα, το Βυζάντιο κατέληξε να προτιμήσει εκείνη που προσδιόριζε τη Δημιουργία 5500 χρόνια πριν από τη γέννηση του Χριστού, την οποία τοποθετούσε στο έτος 8 π.Χ., σύμφωνα με το σημερινό χρονολογικό σύστημα. Ο χρονολογίες συνήθως δίνονταν με βάση το έτος της Δημιουργίας. Αν αυτό δεν ήταν δυνατό, ή και επιπροσθέτως προς αυτό, το έτος μπορούσε να προσδιορισθεί αριθμητικά από την έναρξη του δεκαπενταετούς κύκλου της τρέχουσας φορολογικής ινδικτώνος ή από την ανάρρηση του αυτοκράτορα που βασίλευε. Το σύστημα χρονολόγησης με τη χρήση του προσδιορισμού «π.Χ.» και «μ.Χ.», το οποίο βασίζεται σε υπολογισμούς που έκανε ο Διονύσιος ο Μικρός κατά τον έκτο αιώνα και το οποίο χρηματοποιήθηκε επίσημα στη Δύση από τον όγδοο αιώνα, δεν εισήχθη στον ελληνικό κόσμο παρά πολύ μετά το 1453.

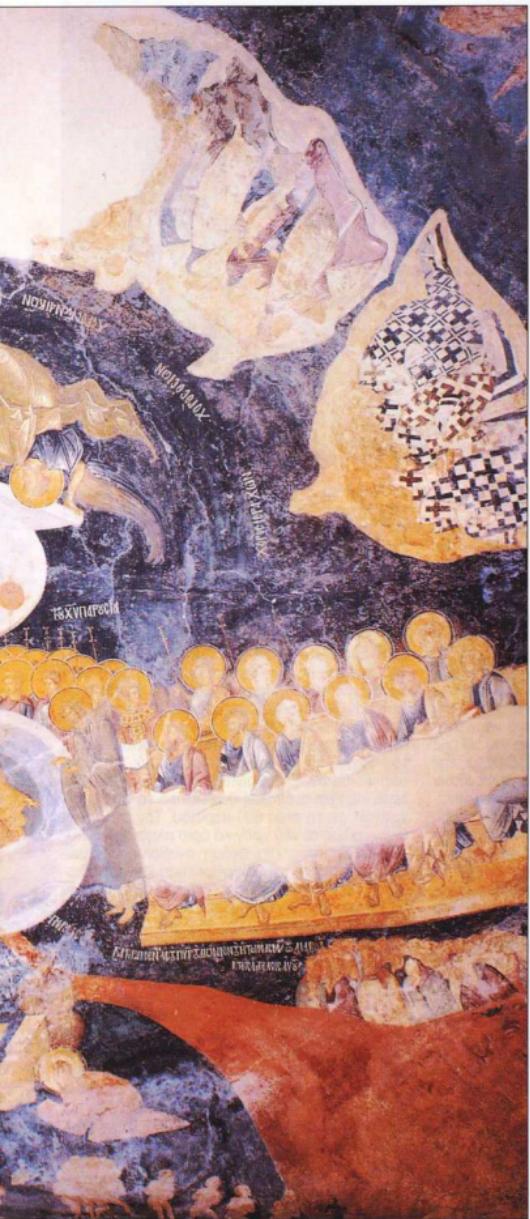
1. Η γέννηση του Χριστού, ψηφιδωτό, λεπτομέρεια, σ' μισό του 11ου αι. Μονή Οσίου Λουκά, καθολικό: Η Παναγία έχει θιλμένη έκφραση, το βρέφος είναι σπαραγμωμένο μέσα στη φαντή, στο σπήλαιο. (Μ. Χατζήδηκη, Βυζαντινά Ψηφιδωτά, σ. 76, εικ. 49.)

Αναπόφευκτα, ήταν περισσότερο δύσκολο να προσδιορισθεί με ακρίβεια το τέλος του χρόνου. Άλλωστε ο Χριστός είχε κάνει ειδική προειδοποίηση να μην προσπαθήσει κανείς να κάνει κάτι τέτοιο: Ούχ ύμαν ἐστὶ γνῶναι χρόνους ἡ καιρούς σὺς ὁ Πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἀδιὰ ἔξουσιᾳ (Πρόδειρι 1. 7-8). Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας, ἑκείνης καὶ ὥρας οὐδεὶς οἶδεν, οὐδὲ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν, εἰ μὴ ὁ Πατὴρ μου μόνος (Κατά Ματθαίον 24. 36). Γρηγορεῖτε οὖν, ὅτι οὐκ οἴδατε ποιά ἡμέρα ἡ ὥρα ὁ Κύριος ύμαν ἔρχεται (Κατά Ματθαίον 24. 42).

Από την ἀλλή ὥμας, ο Χριστός είχε πει στους μαθητές του να ἔχουν τον νου τους για σημάδια που θα ανήγγελλαν την προσέγγιση των τελευτών τημέρων: πολέμους καὶ ἀκοάς πολέμου... Ἐγερθήσεται γάρ ἔθνος ἐπὶ ἔθνος καὶ βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν· καὶ ἔσονται λιμοὶ καὶ λοιμοὶ καὶ σεισμοὶ κατὰ τόπους. Πάντα δὲ ταῦτα ἀρχῆ ὀδίνων (Κατά Ματθαίον 24. 6-8)... καὶ κρυψθήσεται τούτο τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσι, καὶ τότε ἡγει τὸ τέλος (Κατά Ματθαίον 24.14).

Τα λόγια του Κυρίου αποθάρρυναν τις εικασίες, ενθάρρυναν ομως τους πιστούς να αποδίουν εσχατολογική σημασία στα σύγχρονά τους κοσμικά γεγονότα και να κατασκευάσουν μια λεπτόμερή ιστορική αριθμητική για τα κοσμικά γεγονότα που θα προηγουνταν των Εσχάτων. Άλλες βιβλικές προφητείες πρόσφεραν πρόσβετη ακριβεία. Από τα Βίβλια του Δανιήλ προήλθε η ιδέα των τεσσάρων διαδοχικών παγκόσμιων αυτοκρατοριών, οι οποίες θα ανατρέπονταν από τη Βασιλεία του Θεού. Ο χριστιανοί σχολιαστές προσδιόριζαν γενικά τις αυτοκρατορίες αυτές ως την βαβυλωνιακή, την περσική, την ελληνική-ιανκεδονική και τη ρωμαϊκή. Ο Ιεζουκήλι ανέφερε το ματιθώ των Γυναικών και των Μαγών, δηλαδή των μυριάδων ορδών κτηνωδών ιππέων που θα κατέβαιναν ορμητικά από τον Βορρά. Η ανιγματική δηλώση του Αποστόλου Παύλου (Προς Θεοσαλονικεῖς Β', 2.6-8), ότι ο Αντίχριστος δεν θα εμφανιστεί

όσο η παρούσα αναστατική δύναμη (τό κατέχον... ό κατέχων ἄρτι) υφίσταται ακόμη, θεωρήθηκε ότι επιβεβαιώνει την ταύτιση της τέταρτης αυτοκρατορίας του Δανιήλ με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, και επομένως ότι ενισχύει το συμπέρασμα ότι τα Ἐσχάτα δεν μπορεί να συμβούν όσο διαρκεί η Αυτοκρατορία. Ο Απόστολος Παύλος φαντάτων επίσης να προσδίδει κύρος στην πεποίθηση στη στάση του τέλους του χρόνου θα εξρίσκει τους Εβραίους να έχουν προστηλυτισθεί: ότι πώρως ἀπό μέρους τῷ Ἰσραὴλ γέγονεν ἄχρις οὐ πλήρωμα τῶν ἔθνων εἰσέλθη καὶ οὗτοι πάτερ Ἰσραὴλ σωθήσεται (Προς Ρωμαιούς 11. 25-26). Τέλος, η βυζαντινή εσχατολογία έκανε επιλεκτική και σποραδική χρήση του πλούσιου υλικού που βρίσκεται στην Αποκάλυψη του Ιωάννη: εύκολα ταυτίζει την εικόνα της Μεγάλης Πόλεως της Βαβυλώνος (Αποκάλυψης, 17-18) με την Κωνσταντινούπολη, αλλά μέχρι τον δέκατο αιώνα, όπως θα δούμε, αγνοούσε σκοπίμα την ιδέα της χιλιετούς βασιλείας των αγίων επί της γης (Αποκάλυψης 20. 1-7).

Ο πρώμας Χριστιανισμός, όπως και η εβραϊκή θρησκεία από την οποία εκπήγασε, ήταν ένας προφητικός πολιτισμός ενός καταπιεσμένου λαού, που ζύσει με τη μόνιμη προσδοκία και ελπίδα της τελικής – και επικείμενης – σωτηρίας από την παρούσα δυστυχία. Ο Χριστιανισμός ποτέ δεν έχασε την προσδοκία του ότι το τέλος θα ερχόταν σύντομα και όχι αργά. Οι Βυζαντινοί κληρικοί δεν έπαιναν να διακρύσσουν ότι ο Χριστός είχε έρθει πολύ κοντά προς το τέλος του χρόνου και ότι ζύνταν την εντελώς τελευταία φάση της εσχάτης εποχής ενός κόσμου που είχε εξαντλήσει τη χρήση των ζωής του. Ο πατριάρχης Φώτιος ήταν δύσπιστος σε οποιαδήποτε προσπάθεια προσδιορισμού του χρόνου της συντέλειας του κόσμου, ήταν όμως εντελώς πρόδημος να πιστέψει ότι η συντέλεια επέκειτο οποιαδήποτε στιγμή. Αν αυτή ήταν η στάση ενός πνευματικού και δημόσιου γηέτη δεν είναι καθόλου περίεργο ότι ο λαός της Κωνσταντινούπολης μπορούσε να αντιδράσει πανικόβλητος σε έναν βίαιο σεισμό, σε μια τρο-

2. Η Δευτερη του Χριστού Παρουσία, τογχογραφία, τμήμα, 1315-20. Κωνσταντινούπολη, Μονή της Χώρας, παρεκκλήσιο: Ο ενδρόνιος Χριστός (κέντρο) εν δεξιᾷ και η Μέλλουσα Κριστός (Αγγειόποστος-Ποταμίουν, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, σ. 150, εικ. 129.)

3. Η Παναγία
Βρεφοκρατούσα,
πλαισιωμένη από τον
Μεγάλο Κυνωναντίνο
και τον Ιουστίνιανό,
αφερμωματικό ψηφιδωτό,
περίπου 1000
(επί Βασιλείου Β'
Βουλγαροκότονου).
Κων/πόλη, Αγία Σοφία:
Ο Μέγας Κυνωναντίνος
προσφέρει στην Παναγία
ομοιώμα των τεχνών
της Πόλης, ο Ιουστίνιανός
προσφέρει ομοιώμα
της εκκλησίας.
(Χατζήδης, Βιβλιονιό
Ψηφιδωτά, σ. 58-9, εικ. 34.)

μερή θύελλα ἡ σε μια βροχή μετεωριών, πι-
στεύοντας ότι είχε φτάσει το τέλος.

Όμως, καθώς η μακρά αναμονή της Εκκλη-
σίας για την επιστροφή του Νυμφίου της έγινε
μόνιμος τρόπος ζωής, η ιδέα ότι η ζωή αυτή σύ-
ντομα θα τελείωνε δεν ήταν απολύτως ευπόδ-
εκτή. Το επικείμενο του τέλους προκαλούσε
ανησυχία, είτε αυτό διακηρυσσόταν από κινδυνο-
λόγους ορθόδοξους κληρικούς, οι οποίοι εν συ-
νεχείᾳ διαμεύδονταν, είτε από αιρετικούς, οι
οποίοι ισχυρίζονταν ότι ήταν οι άγιοι που συντο-
μα θα βασιλεύουσαν μαζί με τον Χριστό. Για τον λόγο
αυτό, στις αρχές του τρίτου αιώνα υπεύθυνοι
κληρικοί διέπρεψαν το απαγορευμένο και προσ-
διορίσαν επιφυλακτικά τη χρονολογία του τέλους
του χρόνου. Η χρονολόγηση επιτεύχθηκε με την
προσαρμογή της χρονολογίου των γεγονότων
μετά τη Δημιουργία, στο πλαίσιο μιας συμπαντι-
κής εβδομάδας βασισμένης στις επτά ημέρες
της Δημιουργίας. Σε συμφωνία με την πεποίθηση
ότι τα πάντα στην Παλαιά Διαθήκη ήταν προύτ-
πιωση της μελλοντικής αποκάλυψης, θεωρήθηκε
ότι η αριθμητική τελεότητα της σειράς των γεγο-
νότων της Δημιουργίας αντιπροσωπεύει στο σύ-
νολό της το πλήρωμα του χρόνου μέσα στο θείο
σχέδιο. Με σεβαστούς βιβλικούς δηλώσεις, που το
νόημά τους ήταν ότι τα χιλιά χρόνια ήταν μια ημέ-
ρα στα μάτια του θεού (Ψαλμοί 90,4. Πέτρος 3,8),
ήταν δυνατόν να νοηθεί η ανθρώπινη ιστορία ως
μια εβδομάδα χιλιετών, αντίστοιχη προς τις επτά
ημέρες της Δημιουργίας. Η ιδέα αυτή είχε εμφα-
νιστεί τουλάχιστον από τις αρχές του δεύτερου
αιώνα μ.Χ. στην ψευδο-αποστολική Επιστολή του
Βαρνάβα, όπως τα πλήρη εσχατολογικά συνεπά-
γμένη της περιγράφουν λεπτομερώς από τον
Ιππόλιτο της Ρώμης, περίπου το έτος 204, στο
Υπότομονά του στον Δανιήλ: Δει ούν εἶ ἀνάκηγ
τά ἔξακιοχίλια ἐπὶ πλήρωμαν. ἵνα ἐλθή τό
σάββατον, ἡ ἀγία ημέρα, ἐν ἡ κατέπαυσεν ὁ
Θεός ἀπὸ πάντων τῶν ἐργῶν αὐτοῦ... Ἐπει ούν
ἐν ἔξι ημέραις ἐποίησεν ὁ Θεός τὰ πάντα, δεῖ τά

ἔξακιοχίλια ἐπὶ πλήρωμαν... Ἀπὸ γενέσεως
ούντος Χριστοῦ δεῖ ψηφίζειν πεντακόσια ἐπὶ τά
ἐπιλοιπα εἰς συμπλήρωμα τῶν ἔξακιοχιλίων
ἐτῶν, καὶ ούτως ἔσται τὸ τέλος (Ιππολίτο, Εἰς
τὸν Δανιήλ, IV. 23-24).

Όμως, αν η χρονολόγηση του τέλους στο
έπος 600 είχε καθηματικό αποτέλεσμα την
εποχή του Ιππολίτου, τα πράγματα ήταν εντε-
λώς αντίθετα τρεις αιώνες αργότερα, σταν το
όριο αυτό ξεπρόβαλε απειλητικά στην ζωή εκεί-
νης της γενεάς. Υπάρχουν μαρτυρίες στις η ανα-
μονή έγινε ἐντόνη προς το τέλη του πέμπτου αιώ-
να μ.Χ. Η λατινική Δύση πρόλαβε το πρόβλημα,
ιυιοθέωντας μια αναβαθμημένη χρονολόγη-
ση της ιστορίας του κόσμου, τη χρονολόγηση
του Ευσεβίου, οι οποίοι τοποθετούσε τη Δημι-
ουργία και την Ενανθρώπιση τρεις αιώνες αργό-
τερα και έτσι ανέβαλλε ουσιαστικά το τέλος του
χρόνου για το έτος 800 περίοδο. Τον όγδοο αιώ-
να, καθώς το νέο χρονικό ηροί πλήσιασε, η Δύ-
ση μηχανεύτηκε μια ακόμη αναβολή, αριθμώ-
ντας τα ἐπί την Ενανθρώπιση και προσδιο-
ρίζοντάς την σαφώς με τον τρόπο αυτό ἄω την
αρχή μιας χριστιανικής χιλιετίας, η οποία είχε να
διατρέξει ακόμη πάνω από 200 χρόνια.

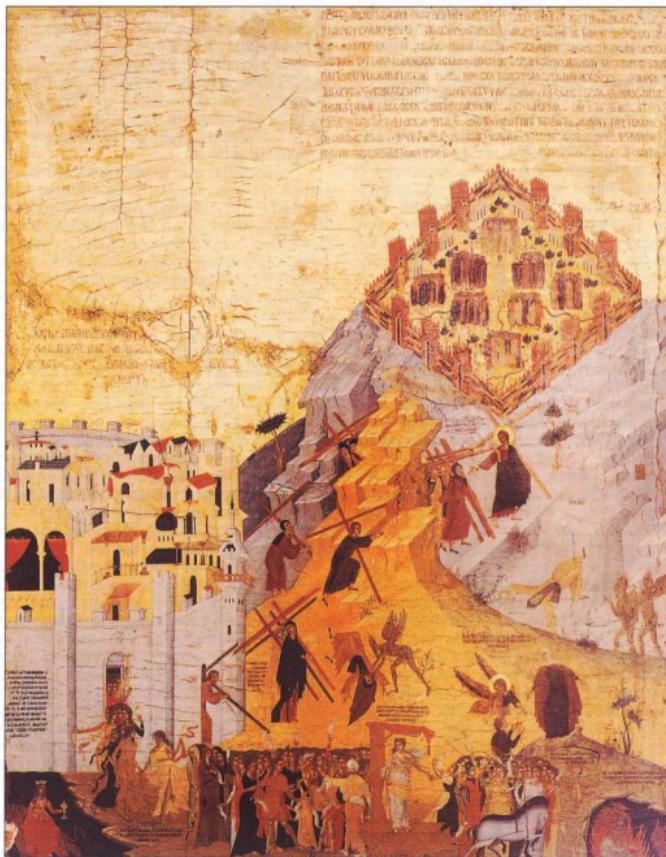
Μια τέτοια παραπομή τη χρονολογίας
δεν ήταν άγνωστη στην Ανατολή. Ο χρονογρά-
φος Ιωάννης Μαλάλας, που έγραψε στις αρχές
της δεκαετίας του 530, προσπάθησε επίμονα να
αποδείξει ότι ο Χριστός δεν γεννήθηκε στα
μέσα αλλά στα τέλη της ἑκτης χιλιετίας. Αυτό που
προέκυπτε, επομένως, ήταν ότι το διανύμενο
μέσο της ἐδροῦσης χιλιετίας δεν ήταν τόσο ση-
μαντικό, όσο το μελλοντικό τέλος της, το οποίο
θα ήταν τα χιλιοτήτη επέτειος της Ενανθρώπισης.
Ο Μαλάλας ίσως άσκησε επιδραση στη Δύση,
όπου το χρονικό του πιθανώς ήταν γνωστό στον
Βεδε, ο οποίος ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυ-
νος για την προώθηση του χρονολογικού συ-
στήματος με τη χρήση του χαρακτηρισμού
“μ.Χ.” Η χρονολόγηση του ωμώς δεν είχε απήχη-

ση στο Βυζάντιο, το οποίο, στο σύνολό του, άφησε την έκτη χιλιετία να έρθει και να φύγει χωρίς να εγκαταλείψει το χρονικό πλαίσιο της κοσμικής εβδομάδας ή να ξαναρυθμίσει το κοσμικό ρολό. Αντί γι αυτό, το χρονολογικό ενδιαφέρον μετακινήθηκε από το τέλος της έκτης χιλιετηρικής ημέρας και εστάθηκε στο μεταξύ μιανέμεσα στην έβδομη και την ογδόη ημέρα της εβδομάδας, την ημέρα της έσχατης τελειωσης και πλήρωσης, στα η κοσμική εβδομάδα θα συμπλήρωνε τον κύκλο της.

Αυτό δεν σημαίνει ότι το τέλος του κόσμου μετατέθηκε αμέως στο τέλος της έβδομης χιλιετίας, ούτε ότι το τέλος του έτους 6000 χαρέτιστηκε με έναν τεράστιο στεναγμό ανακουφιστης. Οι ενδελεῖς κλίνουν περισσότερο προς το ότι ενέτειν την αισθητή ότι πλησιάζει το πλήρωμα του χρόνου. Το κλείσιμο της έκτης χιλιετίας βιώθηκε ως ένα αόριστης διάρκειας μεσοδιά-

στημα ανάμεσα στο κλείσιμο της έκτης κοσμικής ημέρας και στην αναμενόμενη νέα αιγή. Υπάρχουν ενδείξεις ότι, όταν αυτό δεν συνέβη στην πεντακοσιούπτη επέτειο της γέννησης του Χριστού (492/508 μ.Χ.), αναμενόταν στην αντίστοιχη επέτειο του θανάτου, της ανάστασης και της ανάληψής του (526/533 μ.Χ.). Μετά από αυτές, η προσοχή εσπιάσθηκε στην ολοκλήρωση, κάπου τρίαντα χρόνια αργότερα, του πρώτου πλήρους πασχάλιου κύκλου των 532 ετών. Συνολικά όμως φαίνεται ορθό να συμπεράνουμε ότι ο προσδοκίες κατά τον έκτο και τον έβδομο αιώνα επηρεάζονταν όχι τόσο από αριθμητικούς πολιορκησμούς, αλλά περισσότερο από την πορεία των γεγονότων, τα οποία ήταν εντυπωσιακά αποκαλυπτικά – τη τουλάχιστον περιγράφονται ως τέτοια από τις πηγές.

Ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός (527-565) προώθησε δραστηριά την έλευση της βασιλείας

4. Αλληγορία της Άνω Ιερουσαλήμ.

Εικόνα, περίπου 1500.
Κέρκυρα, Μονή Πλακούπερας:
Η οχυρωμένη Ιερουσαλήμ,
επάνω δεξιά στην κορυφή
του Βουνού, περιγράφεται
στην Αποκάλυψη 10-27.
Κάτιν αριστερά δικρίνεται
η τείχουμενη Βαβυλών,
μήτρη των βζελιγμάτων
της γης". (Π. Βοκοτόπουλος,
Βυζαντίνες εικόνες,
σ. 178, εικ. 160.)

του Χριστού με την επιβολή θρησκευτικής ομοιομορφίας και με την ανέγερση της Αγίας Σοφίας, του υπέρτατου ναού. Η δυστυχία που προκάλεσε με τους παλέμους του και τις διώξεις, μαζί με τους καταστρεπτικούς λοιμούς και σεισμούς της βασιλείας του, ταν έκαναν να μοιάζει εντόνως με τον Αντίχριστο. Οι ῥόδες των Αβάρων και των Σλάβων, που διέτρεχαν τη βαλκανική χερσόνησο επί μισθ αιώνα μετά τον Ιουστινιανό, ταίριαζαν με την περιγραφή των Γυναικών και Μαγών, και όταν στη δεκαετία του 620 η εισβολή τους κορυφώθηκε, συμπίπτοντας με τον αγώνα ζωῆς ή θανάτου που έκανε η αυτοκρατορία με την Περσία των Σασανιδών, όλες οι προφητείες έμοιαζαν για εκπληρώνονται. Η Ιερουσαλήμ, οπου άναμενόταν να συμβεί η Δευτέρη Παρουσία, ξεχώριζε ιδιαίτερα κατά τον περισσό πόλεμο. Οι Πέρσες κατέλαβαν την πόλη το 616 και την βεβήλωσαν με μεγάλη σφαγή και με την υποθέμην συνέργαση των Εβραίων, οι οποίοι άναμενόταν σύντομα να καλύπτοριάν τη βασιλεία του Αντίχριστου. Οι Πέρσες πήραν επίσης το τιμῆτα του Τιμίου Σταυρού που φυλασσόταν στην Ιερουσαλήμ, και όταν ο αυτοκράτορας Ηράκλειος νίκησε στον πόλεμο, έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην επαναφορά του ιερού κειμηλίου με μεγάλη επιστημότητα.

Η ήττα των Περών αφάρεσε το τελευταίο σημαντικό εμπόδιο για το κήρυγμα του Ευαγγελίου σε όλο τον κόσμο – η τουλάχιστον έτοι φαινόταν, ώπου οι Αράβες, που ασπάσθηκαν τον ένδο μονοθεϊσμό του Προφήτη Μωάμεθ, κατέκτησαν την Περσία, τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο για χάρη του Ισλάμ. Όμως η κατάκτηση της Ιερουσαλήμ το 637 από αυτούς τους βαρβάρους, που είχαν προστιθωσεί σε κάποιους έμοιαζε με εβραϊκή αιρεση, αύξησε σε μεγάλο βαθμό την αγωνία της αποκάλυψης. Όταν ο διάδοχος του Προφήτη, ο Ομάριος εισέλθων ... είδε την άγιαν πόλιν τριχίνοις έκ καμπήλων ένδυμάσιν ήμερεσμένος έρρυπωμενοις ύπόκριοιν τε σατανήν ένδεικνύμενος τὸν ναὸν ἔζητησε τῶν Ίουδαίων, ὃν ύκοδόμησε περιοδιῶν, προσκυνητήριον αὐτὸν ποιησαὶ τῆς αὐτοῦ βλασφημίας, γιαν τον πατράρχην Σωφρόνιο ήταν σαφές ὅτι, επιτέλους, έδω βιρτοσάτω το βέβλαγμα τῆς ἐργόμενως ... ἑστάς ἐν τόπῳ ἀγίῳ¹. Οποιεσδήποτε αμφιβολίες διαλύθηκαν το 691-2, όταν ο Θόλος του Βράχου ανεγέρθηκε πάνω στο Όρος του Ναού. Δεν ήταν γραμμένο ότι ο Αντίχριστος θα ξανάγιτε ονταν των Εβραίων;

Κατά πάσα πιθανότητα, το κτίσιμο του Θόλου του Βράχου ήταν αυτοί που παρακίνησεν έναν γάνωτα Σύρο χριστιανό, που έγραψε με το ψευδώνυμο Μεθόδιος ο ο Καπτάρων, να γράψει το πιο πρωτότυπο και διάστημα αποκαλυπτικό κείμενο του πρώτου Μεσαίωνα. Μετά από μια μακρά ιστορική εισαγωγή, στην οποία αναμεγνύνοταν γεγονότα και θρύλοι, η Αποκάλυψη του ψευδο-Μεθόδιου προλέγει την επικείμενη καταστροφή του Ισλάμ, μετά από εβδομήντα χρόνια ύπαρξης, από έναν βασιλέα των Ελλήνων, υπό την βασιλεία του οποίου ο κόσμος θα γνωρίσει μια μοναδική περίοδο ειρήνης και ευημερίας. Την περίοδο αυτή θα την τερματίσουν τα ακαδέματα έθνη από τον βορρά (οι Γ' ώγ και οι Μαγών), τα οποία θα προκαλέσουν δυστυχία και καταστροφή επί επτά χρόνια, προτού εξο-

ντωθούν από έναν άγγελο. Στη συνέχεια ο βασιλεύς των Ελλήνων θα βασιλεύσει στην Ιερουσαλήμ επί δέκαμιστα χρόνια, ωπού να εμφανιστεί ο Αντίχριστος, πούτο ο βασιλεύς, θα στήσει τον Σταυρό στον Γολγοθά, θα κρεμάσει επάνω του το στέμμα του και θα παραδώσει την ψυχή του. Αυτό θα αποτελέσει την έναρξη της βασιλείας του Αντίχριστου, της Δευτέρας Παρουσίας και της Τελίκης Κρίσεως.

Η δάρκευση της περιόδου της ειρήνης δεν δίνεται: αν εννοείται άμως ότι ο αυτοκράτορας που θα καταστρέψει το Ισλάμ και το τελευταίο αυτοκράτορας είναι το ίδιο πρόσωπο, είναι απίθανο ο ψευδο-Μεθόδιος να ορματισθεί περισσότερα από πενήντα χρόνια ανάμεσα στο 691-2 και στο τέλος του κόσμου. Ένα σύγχρονο κείμενο, οι ομήλες για το Εξαμήνον, που αποδέται στον Αναστάτιο τον Σινάιτη, εικάσει, βασιζόμενο σε δύο παραβολές του Ευαγγελίου, ότι το τέλος μπορεί να συμβεί το έτος 6250 από Δημιουργία, το οποίο αντιστοιχεί στο 741-2 μ.Χ. Η χρονολόγηση αυτή είναι η παλαιότερη σαρής μαρτυρία μιας προσπάθειας να τεθεί ένα χρονικό όριο συμφωνα με τις κλασματικές διαιρέσεις της εβδομής χιλιετίας. Αναμβιβόλα, η ίδια αυτή υπήρχε και πριν από τη τέλη του έβδομου αιώνα, αλλά το γεγονός ότι εκφράζεται ταυτόχρονα με την προφητεία του ψευδο-Μεθόδιου είναι ασφαλής σημαντικό.

Η προφητεία του ψευδο-Μεθόδιου είχε τέραστα επιπτώσεις σε όλο τον χριστιανικό κόσμο και σύντομα εμφανίστηκαν ελληνικές και λατινικές μεταφράσεις της. Η ίδια το τελευταίου αυτοκράτορα συσχετίστηκε με πολλούς ηγεμόνες, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση, σε ολόκληρο τον Μεσαίωνα, και επηρέασε τα ποικίλα «Οράματα του Δανιήλ» που κυκλοφόρησαν τον όγδοο και τον ένατο αιώνα. Οι αναπλάσεις αυτές προφτητών κειμένων, που πρόερχονταν από την Υατερό Αρχαιόπολη, προέλεγαν, με τρομακτικές λεπτομέρειες, τη διαδοχή των βασιλείων έως την ελεύση του Αντίχριστου. Στον βαθμό που έδιναν ακριβή έπιτιμη σημασία, πρόσφεραν χρονολογικές προβλέψεις του μελλοντος, όταν επειναυταν θα είναι νατινίας εκ οντου (χρησιμοί εκ των ιστέων). Η μορφά τους βρισκόταν στο ότι, καθώς οι προβλέψεις ήταν μονίμως σχετικές προς την παρόχυσα ιστορική κατάσταση, δεν μπορούσαν ποτέ να χάσουν την αξιοποίηση τους, αντιθέτως με τους απόλυτους αριθμητικούς υπολογισμούς του τέλους του χρόνου.

Ωστόσο, τέτοιου είδους υπολογισμοί αφού νόονταν επίστης τον όγδοο, τον ένατο και το δέκατο αιώνα. Στην παραγματικότητά, οι μαρτυρίες για τις μεθόδους που χρησιμοποιούνταν γίνονται πολύ σαφέστερες την περίοδο αυτή, αν και οι μεθόδοι και χωρίς αμφιβολία, τα συμπλέγματα τους δεν ήταν καινούργια. Η κοινωνική εβδομάδα και οι διαιρέσεις, στο εσωτερικό της εβδομάδας, της τρέχουσας χιλιετίας παρέμειναν το βασικό πλαίσιο αναφοράς και, αφού πέρασε το πρώτο τέταρτο χωρίς να υπάρξει κάποιο ουμάντο το έτος 6250/741-2, που αποτελούσε το μέσον της περιόδου, η προσοχή εστιάσθηκε στο έτος 6500/991-2.

Υπήρχαν όμως και άλλα κριτήρια, τα οποία υπεδείκνυαν διαφορετική λύση. Σύμφωνα με την αρχαία κοσμολογία, το πλήρωμα του χρόνου ερ-

χόταν κατά το Μέγα Έτος, κατά τον πλήρη κύκλο των πλανητικών περιφορών, ο οποίος επανέφερε τα άστρα στον "οίκο" τους. Παρόλο που το Μέγα Έτος, που αριθμείσαντας 36.000 ήλιακά έπι, ήταν πολύ μακρότερο και από τις πιο γενναιόδωρες χριστιανικές εκτιμήσεις για τη διάρκεια του κόσμου, οι χριστιανοί που διέθεταν κάποια αίσθηση της κοινωνικής τάξης γονιεύονταν από την ίδια μας "αποκατάστασης" των ουρανίων οιωνάτων στο σημείο της αφετηρίας τους. Μια άριθμη εκδοχή αυτής της πεποίθησης υποστηρίζει ότι ο κόσμος θα τελιώνε, όπως, και άρχισε, στις 25 Μαρτίου. Εχουμε ήδη δει ότι είχε αποδοθεί σπουδαιότητα στην ολοκλήρωση του πρώτου συνδυασμένου ήλιακου σεληνιακού κύκλου των 532 ετών από την Ανάσταση. Η πηγή που καταγράφει αυτή τη σπουδαιότητα κάνει επίσης σαφές ότι άλλοι υπολογίζουν τους κύκλους των 532 ετών όχι από τη νέα αρχή, που αντιπροσώπευε η Ανάσταση, αλλά από την αρχή του χρόνου, που ήταν η Δημιουργία. Με τον υπολογισμό αυτόν, η ολοκλήρωση του δωδεκάτου κύκλου κατά το έτος 6384/876 επρόκειτο να είναι μια σπιγμή μεγάλης συμβολικής τελείωσης, πολὺ περισσότερο μάλιστα αφού θα έπεφτε πολύ κοντά σε μια άλλη εξαιρετικά συμβολική ημερομηνία. Η χριστιανιστικός ελληνικού αλφαριθμού για τη γραφή των αριθμών σήμαινε ότι όλα τα γράμματα, και επομένων όλες οι λέξεις, είχαν αριθμητική αξία. Τα γράμματα της λέξης "Ιησούς" έδιναν προστίθεμενα τον αριθμό 888, ο οποίος, υπολογιζόμενος με έτη από τη γέννηση του Χριστού, υπεδεικνύει το έτος 6388/879-880 ως τέλος της χριστιανικής εποχής.

Το ότι τα έτη 879-880 λαμβάνονταν σοβαρά υπόψη ως πιθανό χρονολογικό όριο υποδηλώνεται, πρώτον, από το γεγονός ότι ακριβών αυτά τα χρόνια ο Βασιλεὺς Α' έκτισε τη Νέα Εκκλησία, έναν ναό με ισχυρούς εσχατολογικούς συνειρμούς, και, δεύτερον, από τα επιχειρήματα που προβάλλονταν υπέρ του μεταγενέστερου ορίου του έτους 6500/991-2.

Πιθανός ήδη από το 710, με βεβαιότητα δε κατά τα μέσα του ένατου αιώνα, κυκλοφόρη-

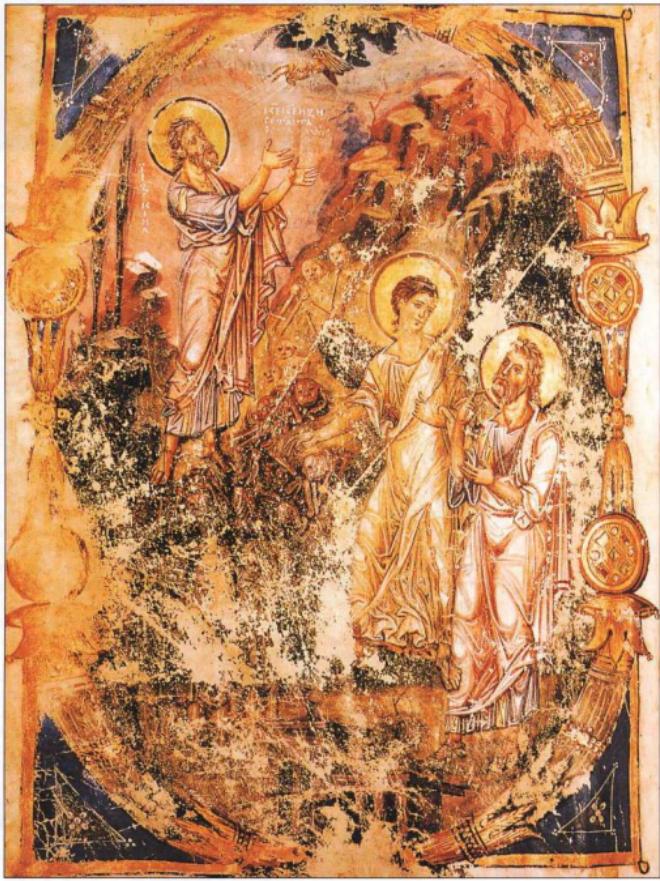
σε ένας αποκρυφιστικός θρύλος, του οποίου το νόντα ήταν ότι ο Χριστός είχε δώσει την ευλογία της ειρήνης στους μαθητές του σχηματίζοντας τα γράμματα φρ (6500) με το δεξί του χέρι. Κατά το λειτουργικό σχόλιο που αποδίδεται στον πατριάρχη Γερμανό Α', αυτή είναι η χειρονομία με την οποία ο επίκιος ευλογεί τον λαό κατά τη λειτουργία. Το σημείο αυτό λέγεται ότι δηλώνει την "άκρανη αγαθότητα" του Χριστού, ο οποίος προσθέτει δύο εξηντάδες, δηλαδή εκατόν είκοσι έτη, στη διάρκεια του κόσμου. Αυτό αντανακλά μια δια-

μάχη, στο πλαίσιο της οποίας η παλαιότερη χρονολογία γινόταν αποδεκτή ως πιο φυσική.

Τελικά, αποδειχθήκε ότι δύκιο είχαν οι αισιόδοξοι, αλλά οι πρωταγωνιστες τής υποστήριξης και των δύο χρονολογιών πιέζονταν να κάνουν καλή χρήση της χρόνης των 120 ετών που είχε παραχωρήσει ο Χριστός. Υπάρχουν σημαντικές μαρτυρίες στις το έτος 6500/991-2 αναμενόνταν με μεγάλη αντηχία, η οποία, όταν έφθασε το έτος αυτό, μεταφέρθηκε αμέσως στη χιλιοτήτη επέτειο της Ανάστασης του Χριστού, που ήταν το έτος 6533/1025.

5. Το όραμα του Ιεζεκήλ, μικρογραφία, φ. 438v, κωδ. gr. 510 (Ομήλεια ή μηχανή Ναού οντόνου), ιωας 879.

Τοπιο, Bibliothèque Nationale: Ο προφήτης Ιεζεκήλ επικοινωνεί με τον Θεό σε ορεό τοπίο με φόντο ένα ρόδινο ουρανό (επονοματεύεται απλησίας (κατά δεδου) στην κοιλάδα των Επρινών ουρανών (Ιεζεκήλ, 37: 1-5). (Γαλάζαρης, Ζωγραφική μιζανών χειρογράφων, ο. 47, εικ. 17.)

6. Ο Δανιήλ στο λάκκο των λεόντων, φρεσκιώδη,
α' μισό 11ου αι. Μονή Οσίου
Λουκά, κοβάλκι:
Ο προφήτης Δανιήλ
προειρεύεται μπροστά
στον, φίλονας,
συμμετρικά τοποθετημένους
λέοντες. (Χατζήδακη,
Βυζαντινή Ψηφιδωτά,
σ. 90, εικ. 71.)

Τρεις κληρικοί που έχαιραν εκτιμήσεως — ο Βασιλεὺς, μητροπολίτης Νεοπατρών, ο μοναχός Νικήτας ο Παφλαγών, βιογράφος του πατριάρχη ληταίου, και ο Ἀνθίμος, χαροφύλαξ της Μεγάλης Εκκλησίας — επιβεβαιώνουν τη χρονολογία 6500 χωρὶς διαφορούμενα. Ο ανώνυμος *Βίος του Αγίου Νήφωνος* περιγράφει ἔνα θράλλης Κρίσεως, στο οποίο ο Χριστός εξετάζει επτά βίβλια, που αντιπροσωπεύουν τις επτά εποχές του κόσμου, και αγανακτεῖ τόσο πολύ με το ἐβδόμο, ώστε αποφασίζει να το κλείσει στα μισά του. Σημαντικό με τον ιστορικό λέοντα τον Διάκονο, που ἔγραψε γύρω στα 1000 μ.Χ., τα τραματικά γεγονότα της εποχῆς του ερμηνεύονταν ευρέως στο σημάντικον ἄρτο τὸν βίον λαβεῖν, καὶ τὴν προσδοκωμένην δευτέραν κατάβασιν τοῦ Σωτῆρος καὶ Θεοῦ ἐπὶ θύραις ἔγγιζεν (εκδ. Βόνης, σ. 4).

Εν ανώνυμῳ χρονικῷ, που συντέθηκε στα τέλη του δέκατου αιώνα και ενσωματώθηκε αυτούσιο στο μεταγενέστερο συμπληκτικό του Γεωργίου Κεδρηνού, καταγράφει δύο αστρολογικές προβλέψεις, οι οποίες ήταν σαφώς κατασκευασμένες για να υποστηρίξουν την ιδέα ότι ο κόσμος θα τελείωνε στο μέσο της ἐβδόμης χιλιετίας. Η μία είναι άνωράσκοπη της Κωνσταντινούπολης, το οποίο υπειθεῖτο ότι συνέβεσε ο αστρολόγος *Vettius Valens* κατά την ίδρυση της πόλης το 330, και το οποίο προεβλέπει στη η πόλη θα ζούσε 696 χρόνια. Η άλλη είναι μια εκδοχή του ωροσκοπίου του Ισλάμ, που αποδύσταν στον φιλόσοφο τον ἐβδόμοιο αιώνα Στέφανον τον Αλεξανδρέα. Το ωροσκόπιο αυτό προέλεγε το τέλος του Ισλάμ το έτος 990. Ο δύο αυτές προβλέψεις συμφωνούν μεταξύ τους στην προερχόμενη από τον ψευδο-Μεθόδιο πεποίθηση για ένα μεσοδιάστημα μερικών ετών ανάμεσα στην καταστροφή του Ισλάμ και στα Έσχατα.

Η ανατοποθέτηση της χρονολογίας του τέ-

λους στο έτος 6500/6533 είναι, τουλάχιστον, σαφέστερα τεκμηριωμένη από ό,τι αυτή του έτους 6000/6033. Αυτό μπορεί να συμβαίνει απόλοις επειδή είναι η πιο πρόσφατη χρονολόγηση και περισσότερο ίχνη της έχουν επιζήσει της φυσικής φθόρας που υιοτείται η εφήμερη γραμματεία — και τίποτε δεν είναι πιο εφήμερο από μια διαψεύσμενη προφητεία. Οι κοινικές αναταραχές του τέλους του δέκατου αιώνα ήταν ασφαλώς τραματικές, ίδιως ο σεισμός του 898, ο οποίος προκάλεσε την κατάρρευση του τρούλου της Αγίας Σοφίας. Ο τραματικός οώμας χαρακτήρας του γεγονότος μεγεθύνθηκε από τη σημασία της χρονολογίας, η δε χρονολογία ήταν σημαντική γιατί βρισκόταν τρία χρόνια πριν από τη χιλετήριδα της γέννησης του Χριστού.

Όπως έχουμε δει, οι Βύζαντινοι δεν χρονολογούσαν στην έπι τους από την Ενανθρωπιση, δεν χρηματοποιούσαν τη χιλιετή της Αποκάλυψης του Ιωάννη στη συγκρότηση των αποκαλυπτικών προφητειών τους, και αυτή δεν αναφέραν στα επιχειρήματα που χρηματοποιούσαν κατά τον ἐβδόμο, ούδος και ένατο αιώνα για τον προδρομισμό ενός νέου χρονολογικού ορίου. Τα κείμενα οώμας του δέκατου αιώνα, τα οποία προτείνουν το ορίο του έτους 6500, όλα, αναφέρουν τα χιλιά χρόνια του Αιμονί. Γιατί άραγε η Αποκάλυψη του Ιωάννη απέκτησε, όπως φαίνεται, κύρος κατά τον δέκατο αιώνα και γιατί αυτό δεν συνέβη νωρίτερα;

Η αυθεντικότητα της Αποκάλυψης δεν απορριπτόταν ρητά στο Βυζάντιο, και μάλιστα την υπερασπίστηκαν σθεναρά δύο σχολαστές, ο Οἰκουμένιος, στις αρχές του ἑκτού αιώνα, και ο Ανδρέας ο Καισαρείας στα τέλη του ἑκτού ή στις αρχές του ἑβδόμου αιώνα. Γράφοντας σε μια εποχή μεγάλης εσχατολογικής αγωνίας, είναι σαφές ότι ενδιαφέρονταν να λυσουν το περίπλοκο πρόβλημα που έθετε το θέραμα του Αγαπη-

μένου Αποστόλου: πώς να ερμηνεύσουν τα χίλια χρόνια, κατά τα οποία θα βασιλεύσουν επί της γῆς οι άγιοι μαζί με τον Χριστό, και ο Διαβόλος θα είναι δεμένος (Αποκάλυψη 20, 1-7);

Η ιδιότητα λύση που πρόσφερε ο Οικουμένιος, ότι τα χίλια χρόνια είναι μια εντελώς συμβόλική αναφορά στην περίοδο της ζώης του Χριστού επί της γης, δεν φαίνεται να θρήκε απήχηση. Από την αλληλεμβαριά, η ερμηνεία του Ανδρέα, ότι το βασιλείο των αγίων ήταν το πολιτεύμα υπό το οποίο ζύσανταν τώρα οι Χριστιανοί, ανταποκρινόταν σαφώς στην κυριαρχη αντίληψη που είχαν οι Βυζαντινοί για την αυτοκρατορία των τοις, ως επίγεια εικόνα της Βασιλείας των Ουρανών — μια αντιτίληψη που εκφράζατο στην εμμονή, που κυριαρχεί στη βυζαντινή εικονογραφία και τη λατρευτή γραμματεία, ότι η παρουσία του Χριστού και των αγίων είναι αληθινή, απτή, και έχει πλήρως αποκαλυφθεί. Η σύνδεση ανάμεσα σ' αυτή τη σάση και στο όραμα του Ιωάννα του Θεολόγου διατυπώνεται ευστόχα στο χρυσό νόμισμα που εξέδωσε ο Ιουστινιανός Β' το 565-602, ούτος του Θόλου του Βράχου και του ψευδο-Μεθόδιου, το οποίο εμφανίζει το πορτρέτο του αυτοκράτορα στην πίσω όψη, δηλαδή στην υπόδεστηρη πλευρά του νομίσματος, ενώ στην κύρια πλευρά του εικονίζεται μια προτομή του Χριστού με την επιγραφή ΙΗΣ ρεγναπτιόν (βασιλεὺς των βασιλεύοντων), ηθελημένη επανάληψη τριών αποκαλυπτικών εδαφίων της Καινής Διαθήκης, δύο από τα οποία βρίσκονται στην Αποκάλυψη (Προς Τιμόθεον Α' 6.15, Αποκάλυψη 17, 14, 19, 16).

Η ιδέα ότι η χιλιετία της Αποκάλυψης είχε αρχίσει με τον Χριστό και βρισκόταν σε εξέλιξη ήταν, επομένως, ουσιαστική επίσημη από τον έβδομο αιώνα. Αυτό που εμπόδιζε τη χρήση της για τη χρονολόγηση του τέλους ήταν η βαθιά απροθυμία — την οποία συμπέριεραν στη Δύση ο Άγιος Αγουστίνος — να ερμηνευθεί ο αριθμός κατά γράμμα. Σύμφωνα με τον Καισαρείας Ανδρέα, τα χίλια απλώς δήλωνεν μεγάλο αριθμό. Ενας άλλος αναστάτωτος παράγων ήταν ότι κάποια αβεβαιότητα για το κατά πόσο η έναρξη της βασιλείας των αγίων θα ἔρεπε να μετρήθει από την εποχή του Χριστού ή από την επίσημη αποδοχή της Χριστιανισμού. Ο Ανδρέας δεν έβλεπε ουσιαστική διαφορά ταυτότητας ανάμεσα στην παγανιστική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και τη χριστιανική διάδοχη της.

Υπήρχε όμως μια σχολή σκέψης που έκανε διάκριση ανάμεσα στην ειδωλολατρική Ρώμη, ως τέταρτη και τελευταία στη σειρά των παγκόσμιων αυτοκρατοριών του Δανιήλ, και στη Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, η οποία ταυτίζονταν με τη Βασιλεία του Θεού, που θα έθετε και το τέλος σ' αυτή τη σειρά. Αυτό που πρέπει να εξημακούσαν ήταν το ότι η Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, που άρχιζε με τον Κωνσταντίνο, ήταν το χιλιετές βασίλειο της Αποκάλυψης.

Οι αβεβαιότητες που συνεπάγονταν η αυστηρή αριθμητική ερμηνεία των χιλίων ετών του Αμύνο εκνάνταν δύσκολο τον παραμερισμό των πιο βραχυτρόθεσμων προβλέψεων του τέλους. Όταν οώις τα διαφορά χρονολογικά όρια δεν επαληθεύτηκαν, και ίδιως όταν το όριο του 878-880 πέρασε χωρίς κάποιο συμβάν, η πιθανότητα

ότι τα χίλια χρόνια δεν ήταν συμβολικά άρχισε επί τέλους να φαίνεται πολύ λογική — ή τουλάχιστον αυτό συνέβαινε μέχρις ότου η χιλιετία του κυριολεξία περάσει στο παρελθόν.

Το Βυζάντιο δεν παρατημέθηκε από τη συντέλεια του χρόνου. Ποτέ δεν ήταν αργά για το τέλος του χρόνου, και οι σωστές προϋποθέσεις πιοτέ δεν έπαιμαν να εμφανίζονται ή να αποσπούν την κατάληξη ανταπόκριση. Υπήρξαν συγκλονιστικά φυσικά γεγονότα: μια ηλιακή έκλιψη το 1033, μια εντυπωσιακή πλανητική σύνοδος το 1186, μια τρίτη κατάρρευση του τρούλου της Αγίας Σοφίας το 1346, που συνέβη μετά από έναν ισχυρό σεισμό και πριν από το έσπασμα της Μαύρης Πανώλους. Ο Τελευταίος Αυτοκράτορας του ψευδο-Μεθόδιου περιμένα ακόμη να έρθει η ώρα του και οι ευκαιρίες πολλαπλασιάστηκαν μετά την κατάληψη της Ιερουσαλήμ από την Πρώτη Σταυροφορία το 1099. Νέα ιερά ονόματα συγκριμενοποίησαν το συμβολικό δύναμικο τους, όπως η λέξη "Σταυρός" με αριθμητική αξία 1271, η οποία απέκτησε σημασία στα τέλη του δέκατου τρίτου αιώνα, όταν η αυτοκρατορία περιέπεισε στην τελική της παρακμή την εποχή της δυναστείας των Παλαιολόγων. Σε γενικές όμως γραμμές, φαίνεται ότι στο Βυζάντιο υπήρχε μεγαλύτερη απροθυμία να βρεθεί ένα νέο χρονικό όριο, από ό,τι στη Δύση. Το τέλος της ερδούμης χιλιετίας ήταν αρκετά οριστικό και σταν αυτό εργασεις, το έτος 1492, το Βυζάντιο δεν υπήρχε πλέον. Το έργο της πρόβλεψης του πλήρωμάτος του χρόνου αφέθηκε σε άλλους χριστιανικούς λαούς: στην ανατολή, με τη διαιώνιση της Ορθόδοξης Αυτοκρατορίας στη Μόσχα, την Τρίτη Ρώμη, στη Δύση με την ανακάλυψη νέων χωρών και λαών, όπου το Ευαγγέλιο δεν είχε ακοῦη κηρυχθεί.

Μετάφραση Ι. Φ. Βλαχόπουλος

Σημείωση

1. Θεοφάνης ο Ομηλογητής, Χρονογραφία, έκδ. C. de Boor, σ. 339.

The End of Time in Byzantium

P. Magdalino

The Byzantine conception of the end of time was based on biblical prophecies, as interpreted by Christian exegesis of the 2nd and 3rd centuries, which saw world history in terms of a common book of millennia corresponding to the days of Creation, and in terms of a succession of world empires, of which the Romano-Byzantine would be the last. Although the Church discouraged speculation on the day of the End, there was always a strong tendency to discern signs of its imminence in contemporary events, or to predict it according to symbolic or astronomical patterns. Both kinds of speculation intensified not only with the approach but also with the passing of the year 6000 from the Creation, which was believed to fall at the end of the sixth century AD. Eventually, attention was focused on the end of the seventh millennium (AD 1492), but only after other, intermediate dates failed to live up to expectations. The most important of these was the middle of the seventh millennium, which also happened to be the millennial anniversary of the life of Christ. Thus, even though Byzantium did not adopt the system of dating from the Incarnation, which became standard in the West, the year 1000 (or its Byzantine equivalent, AD 922) was at least equally significant in the Greek East. This was clearly a result of the belief that the Kingdom of the Saints, prophesied in the Apocalypse of the St. John, had been inaugurated by Christ, and the Christian Church and Empire were its earthly manifestation.

P.M.